

УДК 93/94 349 42

С. В. Корновенко, проф., д-р іст. наук

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ВРАНГЕЛІВСЬКОГО АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА, СТАВЛЕННЯ ДО НИХ СУЧАСНИКІВ

*У статті розкривається та аналізується зміст аграрного законодавства уряду
П. Врангеля. Подається характеристика ставлення до нього сучасників.*

«Тимчасове Положення», аграрне законодавство, поміщицьке землеволодіння

Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії. Попри всі зусилля урядовців (С. Вітте, П. Столипіна), напередодні революції 1917–1920 рр. воно як суто економічна проблема політизується. Аграрний складник посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил. Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії був Білий рух Півдня Росії. Крім програми «contra» лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму «pro». Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду.

Вивчення історіографії зазначеної проблеми переконує, що окремі питання, пов'язані з історією Білого руху Півдня Росії, аграрною політикою урядів А. Денікіна, П. Врангеля, знайшли своє належне наукове висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників [1]. Однак, на нашу думку, детальнішого аналізу потребує аграрне законодавство Уряду

Півдня Росії, ставлення до нього сучасників. Автор статті ставить за мету розкрити зміст аграрного законодавства уряду П. Врангеля, виявити ставлення до нього сучасників.

Аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було опубліковано 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: «Повідомлення уряду із земельного питання» (далі – «Повідомлення»), «Наказ про землю» (далі – «Наказ»), «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли» (далі – «Правила»), «Тимчасове Положення про земельні установи» (далі – «Тимчасове Положення»).

«Повідомлення» починалося аналізом-характеристикою «Наказу про землю», «Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли», «Тимчасового Положення про земельні установи». Його автор – О. Кривошеїн – звертав увагу читачів насамперед на обставини, в яких тривала робота з вироблення аграрного законодавства. Зазначалося, що «напрацьований за умов суворого воєнного табору, надзвичайно скрутних економічних обставин, наказ, звичайно, не може задовольнити всіх. Земельне питання дуже довго турбувало російських людей, щоб будь-яке рішення могло примирити іноді діаметрально протилежні інтереси і до кінця вгамувати роздмухані пристрасті. Однак зволікати з вирішенням цього питання далі було неможливо і 25 травня цей безнадійно заплутаний вузол розрубали» [2, 243].

Змістом вступна частина «Повідомлення» відтворювала міркування П. Врангеля про те, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуті та кризи» вирішити аграрне питання у

повному обсязі не реально. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [3, 9].

В урядовому повідомленні роз'яснювалася сутність аграрної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П. Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання добробуту, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності.

Йшлося й про механізм реалізації аграрної реформи: від колишніх власників земля відчужувалася, однак за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їхні рішення. У повідомленні визначалися категорії землі, що підлягали і не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів.

Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельним установами, але не могли бути меншими за норми, встановлені Селянським Поземельним Банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право

володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися у довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти.

У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники за отриману землю сплачували б меншу суму, ніж за оренду і через 25 років вона переходила в їхню приватну власність. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40 – 50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 руб., коштували близько 200 – 250 руб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як йшлося у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи і комуни, вцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі [4, 75 – 79].

«Наказ про землю» містив такі положення: 1) на територіях, підконтрольних Російській Армії, з 25 травня запроваджувалися «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли». Цей пункт заслуговує на предметнішу увагу. Саме його зміст найбільше зазнав перекручень із боку попередніх поколінь істориків, що цікавилися цією проблематикою. Так,

С. Карпенко писав, «що земля передавалася у власність лише «господарям», що мали свою землю і будинок, що могли вести «міцне господарство» [5, 21]. Насправді, як у цьому переконує текст документа, мова йшла про селян, незалежно від їхніх статків, які цю землю обробляли; 2) реалізація аграрної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі «Тимчасового положення про земельні установи»; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою слідкувати за тим, щоб земельні ділянки надавалися солдатам та їх сім'ям; 4) начальник Управління фінансів мав у короткі терміни розробити і подати на затвердження Головнокомандувачу пропозиції стосовно розрахунків за землю [4, 79].

Серед найголовніших положень «Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли» були такі і проголошувалася охорона землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить. Таким чином влада білого Криму визнавала результати аграрних реформ Центральної Ради, Гетьманату, Радянської України. Більше того, якщо за денікінським проектом аграрного законодавства за селянами визнавалося право лише на більшу частину врожаю, то за врангелівським – зміни у землеволодінні/землекористуванні в цілому. У такий спосіб Уряд Півдня Росії ставив крапку на самозахопленнях. У питання землеволодіння/землекористування вносились ясність та чіткість. Водночас у пункті не зазначалося, як влада реагуватиме на самозахоплення після або під час реформи. Вочевидь, це зумовлювалося тим, що, як сподівалися лідери білого Криму, реформа задовольнить земельний голод селян. Тому самозахоплення стануть недоречними.

Гарантувалося повернення «займанщини», якщо це були надільні, придбані через Селянський Земельний Банк, відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, ті, що відповідали за площею, промислові землі. Всі угіддя, за винятком відрубних, хутірських, церковно-монастирських, дослідних, навчальних закладів, промислових земель переходили у власність господарям, що на них працювали або їх орендували, за викуп.

Влада брала на себе турботу про закріплення за новими власниками угідь. Казенні ліси передавалися у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільськогосподарськими потребами.

Комуни, як зазначалося у документі, переходили у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їхнім розвитком, або влаштовували у них селян. Охороні з боку державних інституцій підлягали і радгоспи. Уряд Півдня Росії гарантував збереження у цих господарствах інвентарю, обробіток земель, турботу про їхній розвиток узагалі. Таким чином власті намагалися представити й інтереси незаможного селянства. У чомусь захист комун та радгоспів врангелівським законодавством збігався із відповідними пунктами гетьманського та денікінського аналогів. Відмінність полягала у тому, що в останніх державні інституції надавали протекцію зразковим господарствам та тим, що спеціалізовувалися на вирощуванні цукрового буряка. Така турбота про комуни та радгоспи з боку Уряду Півдня Росії була виправданою. По-перше, це були багатогалузеві сільськогосподарські виробничі центри. Тому їхня підтримка дозволяла певною мірою покращити стан справ із продовольством. По-друге, малозаможні, бідні селяни не усувалися державою з конструктивного поля селянсько-державницької взаємодії.

Нові власники придбаних земель підлягали оподаткуванню. Для них запроваджувався поземельний податок. Вони його сплачували грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йшли на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам. Натуральні податкові надходження, як ми писали у попередньому підрозділі, були вимушеною мірою. За їхній рахунок влада білого Криму прагнула усунути продовольчі труднощі у забезпеченні армії та цивільного неземлеробського населення півострова.

Отже, при переході землі від великих землевласників до селян перші усувалися від цієї операції. Держава, реалізуючи на практиці посередницькі функції у розрахунках між селянством та поміщиками, виступала у такий спосіб і у ролі селянського протектора. У цьому можемо спостерігати розвиток ідей А. Денікіна, Особливої наради стосовно усунення поміщиків із господарсько-економічного життя села. Однак була і серйозна відмінність. За А. Денікіна це так і залишилося намірами, а за П. Врангеля набуло статусу юридичної норми, реалізовувалося на практиці. Крім того, усунення поміщиків від операцій з купівлею-продажем землі переконує в тому, що теза Я. Шафіра про те, що «земельна політика Врангеля переслідувала реставрацію поміщицького землеволодіння» – не більше, ніж заідеологізований штамп [6, 182].

Визначалися грошові та натуральні платежі селян за користування землею. Цей пункт, на нашу думку, був дуже доречним, ураховуючи загальноекономічне становище на півострові. У селян була альтернатива. Вона була вигідна і державі. Якщо селянин розраховувався натурою (зазвичай житом чи пшеницею), влада поповнювала державні хлібні резерви. Однак селяни, маючи практичний розум, накопичений за роки революції та громадянської війни досвід тощо, прагнули позбутися «непотрібних їм синіх папірців». Якщо за землю вони сплачували

грошима, то розрахунки велися за ринковими цінами. У такий спосіб із села вибиралася грошова маса, і водночас покращувалося фінансово-грошове становище білого Криму.

Регламентувалася діяльність поземельних органів на селі. Так, волосні управи несли персональну відповідальність перед Урядом Півдня Росії за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження і здачу надходжень до бюджету. На волосні земельні ради покладалася відповідальна місія – обстеження казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, невідчужених ділянок. Волосні земельні ради на підставі результатів своєї діяльності на розгляд повітових земельних рад вносили пропозиції з приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними. Повітові земельні ради виносили остаточний вердикт стосовно цього.

До остаточного розрахунку селян із державою за придбану у приватну власність землю селянам видавалися відповідні державні документи, які закріплювали за ними придбані землі. Це положення, на наше переконання, – психологічно продуманий, виважений крок із боку властей. Цим селян «заспокоювали», виводячи зі стану постійного психологічного стресу, зумовленого постійною турботою про майбутнє їхньої приватної власності. З іншого боку, держава підтверджувала свої наміри закріпити за селянами землю в їхню приватну власність, так би мовити, трохи наперед. У такий спосіб у селян формувалася довіра до влади, яка їх не ошукає.

«Правила» надавали селянам право оскаржувати дії волосних і повітових земельних рад. Скарги селян на дії волосних земельних рад розглядалися повітовими земельними радами у двотижневий термін. Селянські скарги на дії повітових земельних рад у двотижневий термін

розглядалися відповідними губернськими інстанціями. На перший погляд, така система створювала підстави для розвитку канцелярсько-паперової бюрократії. З іншого боку, що більш важливо, селянин отримував право на захист «своїх правди», при чому не у «доброго царя», а у ним же створених державних установах.

Документом передбачалися й соціальні пільги та соціальні гарантії. Насамперед це стосувалося ветеранів Білого руху, демобілізованих через фізичні ушкодження солдат, сімей офіцерів та рядових, що воювали або загинули у Добровольчій, а згодом у Російській Арміях. Відповідні земельні установи зобов'язувалися цій категорії населення надавати першочергове право у придбанні землі. Соціальні пільги та соціальні гарантії поширювалися й на селян. Зокрема, право на першочергове придбання землі мали орендатори, що постійно жили на чужій землі, але обробляли її власною працею.

«Правила» передбачали і жорсткі санкції, аж до позбавлення нових власників права власності на щойно придбані угіддя. Насамперед це стосувалося ситуацій з несвоєчасною оплатою селянами за землю. У такому випадку угіддя, що належали боржникам, незалежно від того, чи перебували вони у приватній власності, чи ні, розпорядженням волосних земельних рад передавалися іншим особам. Останні, за умов своєчасної оплати за них, могли закріпити отримані землі у свою приватну власність [4, 80 – 81]. Недоліком у цій ситуації, на нашу думку, було те, що в законі не йшлося про компенсацію попереднім селянам за вже сплачену вартість землі. Господарсько-економічне життя селян у роки революції та громадянської війни було нелегким. Прогнозувати перспективи розвитку було надзвичайно складно. Тому доцільніше було б передбачити і певні застережливі заходи стосовно боржників. Наприклад, реструктуризацію боргу тощо.

«Тимчасове Положення про земельні установи» було прийняте для управління і впорядкування земського життя сільського населення. Цей нормативний акт повинен був діяти тимчасово – упродовж одного року – і запровадити систему повітових і волосних земельних рад, посади губернських земельних посередників та їх помічників.

Ним визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників. У документі детально розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад. У «Тимчасовому Положенні» окреслювалося коло компетенції, порядок роботи повітових і волосних земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників.

Обов'язковою умовою допуску до виборів була землезабезпеченість виборця. Так, зокрема у виборах мали право брати участь лише ті власники землі, які на умовах оренди, суборенди, приватної власності на землю мали хоча б невелику земельну ділянку. Наступними важливими критеріями для виборців були вік і стать. До виборів допускалися чоловіки, які на момент їх проведення, досягли двадцяти п'яти років. Категорично у виборах заборонялося брати участь дезертирам і особам, які ухилялися від несення військової повинності; особам, які перебували під слідством або були засуджені за злочини проти власності, зловживання службовим положенням; особам, які були позбавлені посади (упродовж трьох років від дня позбавлення).

Списки виборців були публічними. Вони вивішувалися у людних місцях для загального обговорення за сім днів до виборчого сходу і могли бути виправлені та доповнені на підставі заяв, що надходили волосному старшині. Скликаний волосний земельний схід і обирав зі свого складу членів волосної земельної ради терміном на один рік і кількістю не менше п'яти і не більше десяти осіб. Перше засідання волосної земельної ради

відкривалося волосним старшиною. На ньому обирався головуючий. Внутрішній розпорядок діяльності встановлювався самою радою.

Створення повітових земельних рад мало на меті забезпечити контроль за діяльністю волосних земельних рад і нагляд за дотриманням і виконанням постанов і розпоряджень Уряду Півдня Росії. Постанови повітових земельних рад були вирішальними і могли бути скасовані лише при прямому порушенні постанов і вимог Уряду або загальносоціальних чи приватних інтересів [4, 80 – 81].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розробка і представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власниками; 3) складання списку осіб, яким запропоновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за экс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років [7, 50 – 51].

Становлення цих органів місцевого земельного управління, що мали достатньо широкі повноваження, на нашу думку, було значним кроком уперед на шляху залучення селян до державного будівництва. Цим юридично закріплювалися наміри лідерів білого Криму перетворити селян

на дієву силу як у проведенні аграрної реформи, так і взагалі державного будівництва оновленої моделі російської державності.

Крім згаданих вище основних чотирьох документів, якими регламентувалося проведення аграрної реформи, упродовж наступних місяців Правителем Півдня Росії було видано ще декілька наказів. Вони доповнювали або уточнювали положення, що містилися в пакеті законів від 25 травня 1920 р.

Наказом П. Врангеля від 15 червня створювався УЗіЗ. Начальником Управління призначався Г. Глинка. На УЗіЗ покладалися такі функції: по-перше, зосередити у своєму відомстві всю державну діяльність із якомога швидшого формування волосних земельних рад та інших установ; по-друге, всіляко сприяти інтенсивній та успішній їхній діяльності [8, 165]. У цьому повноваження УЗіЗу під час проведення врангелівської реформи були дещо відмінними від тих, які за ними закріплювалися наказом А. Денікіна. В іншому вони були схожими.

Розширення території, підконтрольної Російській Армії, вимагали внесення коректив у пакет законів аграрного законодавства, зважаючи на економічні особливості розвитку нових місцевостей. Так, наказом Головнокомандувача від 26 червня 1920 р. змін зазнавали тогочасні орендні відносини у Північній Таврії, зокрема порядок збору викупу та його сплата. У документі зазначалося, що в окремих випадках плата за договорами оренди може бути меншою за 1/5 частину врожаю. Скопщина (таку назву мали орендні платежі) відтепер могла вноситися необмолоченим хлібом будь-якого сорту і вимірюватися лише із засіяних площ. До цього вона сплачувалася лише житом та пшеницею. Її розміри розраховувалися від середньої врожайності всієї площі землі, навіть тієї, що не оброблялася.

Крім того, до викупних платежів прирівнювалися й інші натуральні та грошові платежі селян. «Всі сплати натурою скопщини та грошові платежі, – йшлося в документі, – що надходять від посівників власникам або державі, зараховувати першою сплатою державі у рахунок оплати викупної вартості землі, що відчужується, остаточний розрахунок за яку бере на себе держава» [3, 254 – 255]. Таким чином на практиці реалізовувалися посередницько-протекціоністські функції влади білого Криму під час проведення аграрної реформи.

Десятого липня 1920 р. було оприлюднено черговий документ, яким регламентувалося проведення кардинальних змін у землеволодінні/землекористуванні на селі. Зокрема, визначався порядок збору і збереження п'ятої частини врожаю, якою селяни розраховувалися з державою за землю. Розпорядженням УЗіЗу до початку роботи волосних земельних рад обов'язки з облаштування зсипних пунктів, збереження зданого на них зерна покладалося на сільські правління. У права та обов'язки останніх входило: 1) створення зсипних пунктів у приміщеннях, що найкраще для цього були придатні. Дозволялося з цією метою проводити реквізицію кооперативних та приватних магазинів, складських приміщень тощо; 2) заборонялося приймати необмолочене зерно; 3) перевірка якості зерна. Крім них, це право надавалося й «обраним громадою господарям». Витрати на утримання зсипних пунктів, їхнього персоналу передбачалося покривати за рахунок кредитів казни на управління колишніми маєтками, перетвореними у радгоспи. Їхню діяльність координували та контролювали начальники повітів і повітові земельні посередники [3, 255 – 256].

Зважаючи на суспільно-політичну актуальність питання про розміри викупних платежів за землю, враховуючи скрутне соціально-економічне становище одноосібних селянських господарств, зумовлене Першою

світовою, революцією та громадянською війнами, Уряд Півдня Росії пішов на зменшення їхніх розмірів. 26 липня 1920 р. наказом П. Врангеля селяни отримували скидки при сплаті за придбану землю. Зокрема, викупні платежі обраховувалися не з десятини взагалі, а лише із засіяної частини. 1/5 обчислювалися не з урахуванням середнього врожаю за останні десять років, а з поточного, реально зібраного в тій чи іншій місцевості [8, 166]. Крім того, це значно спрощувало процедуру нарахування суми оплати за землю. Справа в тому, що у більшості випадків документація, в якій фіксувалися показники врожаїв, за роки революції та громадянської війни була знищена. Тому унеможлилювалися правильні обрахунки, в результаті чого або селяни переплачували б, або держава не доотримувала б.

Оформлення на практиці приватної власності на землю за новими господарями внесло і певні корективи в умови переходу землі від колишніх власників до нових. 1 вересня 1920 р. УЗіЗ видав циркуляр, за яким нові власники, закріплюючи у свою приватну власність землю колишніх власників, переймали на себе і економічні зобов'язання останніх, якщо вони були. Дрібнення угідь маєтків проводилося лише з дозволу волосної земельної ради [9].

Двома наказами Головнокомандувача від 3 жовтня 1920 р. уточнювалися умови переходу у власність селян нерухомого майна, розташованого на землях, що закріплювалися у власність за новими господарями, та розряди земель, що не підлягали відчуженню. Стосовно першого, житлові та господарські приміщення на землях, що підлягали відчуженню, залишалися за новими власниками у випадку, якщо вони були збудовані ними або їхнім коштом, без компенсації з боку колишніх власників земель. У тому разі, коли ці приміщення були збудовані попередніми власниками земель, селяни, що купували відчужену в них землю, повинні були сплатити їм суму, розміри якої визначалися за

спільною згодою сторін. У цьому спостерігається, щоправда, у дещо модифікованій формі реалізація ідей Л. Ліппінга, викладених у «Доповідній записці про деякі заходи, необхідні для відновлення державного порядку на територіях, зайнятих ЗСПР».

Стосовно другого, в іншому наказі, оприлюдненому 3 жовтня 1920 р., роз'яснювалося питання про угіддя, що не підлягали відчуженню. До них зараховувалися землі міст, угіддя, потрібні для культурно-освітніх цілей, землі, що відводилися для поселення на них демобілізованих. Відведення тих чи інших земель кожної конкретної місцевості до зазначених вище категорій покладалося на повітові земельні ради [8, 166]. У такий спосіб соціальні гарантії, передбачені «Наказом», «Правилами», отримували свою реалізацію на практиці.

Паралельно із законотворчою діяльністю П. Врангель вів переговори з Магометанським Духовним Правлінням та Тимчасовим Вищим Церковним Управлінням на Південному Сході Росії на предмет відчуження вакуфного та церковного землеволодіння, передачу його у власність селян за викуп. Стосовно цього він двома листами звернувся до магометанського та православного керівництва в Криму. Сама ідея та спроби її реалізації були безпрецедентними для аграрних ініціатив Білого руху на всій території колишньої Російської імперії.

У листі Магометанському Духовному Правлінню у властивій для Головнокомандувача манері повідомлялося про те, що 4 пунктом 2 статті «Правил» землі церковні та монастирські всіх віросповідань, ураховуючи й вакуфні, не підлягають відчуженню та закріпленню у власність за новими господарями. Однак життя, на думку Правителя Півдня Росії, цій ідеї може протиставити необхідність задоволення матеріальних потреб населення, насамперед у землі. У зв'язку з цим питання про відчуження вакуфних земель ставиться на розгляд Магометанському Духовному Правлінню.

Генерал підкреслював – для вироблення, спільно з УЗіЗ, конкретних «начал», на яких таке відчуження може ґрунтуватися. Пропонувалося, зокрема, розглянути те, які розміри вакуфних землеволодінь будуть підлягати відчуженню; які категорії селян будуть наділятися землею за їхній рахунок: всі чи лише мусульмани; яким буде механізм виплат за землю [10, 1].

Подібного змісту був лист до Голови Тимчасового Вищого Церковного Управління на Південному Сході Росії. У відповіді на нього представники Російської Православної Церкви зазначали таке. З юридичної точки зору, Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії не вважало себе правомочним вирішувати таку проблему. Отці церкви, аргументуючи свою позицію, посилялися на відповідні постанови Всеросійського Священного Собору. Водночас вони клопотали про те, щоб у тому разі, коли Уряд Півдня Росії визнає за необхідне застосувати статті «Наказу» від 25 травня 1920 р. щодо церковно-монастирського землеволодіння, «начальники монастирів та церковні причти були наділені землею на загальних підставах із іншими особами, що отримували землю». Крім того, давалася згода на участь представників церкви у формуванні державного земельного фонду за рахунок церковно-монастирського землеволодіння [10, 5 – 6]. Таким чином, Тимчасове Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії погоджувалося з ініціативами П. Врангеля, хоч і не поділяло їх.

На жаль, нам не вдалося віднайти відповіді Магометанського Духовного Правління, а також інформації, чи відбулося на практиці відчуження церковно-монастирських земель усіх віросповідань. У цьому зв'язку ми можемо лише припустити, що ісламське духовенство, враховуючи згоду православного, також погодилося на наділення за рахунок вакуфних земель селян, що потребували землі. Однак сам факт

ініціативи П. Врангеля стосовно цього неспростовно засвідчує рішучу налаштованість Головнокомандувача за будь-що вирішити аграрне питання.

Відгуки на «Наказ», на весь пакет документів аграрного законодавства Уряду Півдня Росії з боку громадськості, політичних діячів та військових білого Криму, опонентів Білого руху, не примусили на себе довго чекати. П. Врангель, як видно із його мемуарів, був до цього готовий. У нього не викликало сумнівів, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху [3, 99]. Про це ж ішлося і в одному з номерів газети «Таврический голос». Її дописувач зазначав, що реформа, положення якої закріплені у пакеті документів від 25 травня 1920 р., одним може видатися занадто соціалістичною, іншим – однобокою та недостатньою. Всі будуть її критикувати, оскільки аграрне питання можна вирішувати у тисячу способів, і кожний має власне рішення, яке йому видається найкращим [11].

Так, наприклад, коментуючи аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, О. Кривошеїн вважав його початком нової ери, за якої державне будівництво йде не згори, як перед тим, а знизу [2, 249]. Б. Гагарін основним позитивом пакету документів від 25 травня 1920 р. вважав «проселянський їхній характер». На переконання цього громадського діяча, законодавчі ініціативи Уряду Півдня Росії вигідно відрізняються від інших подібних актів тим, що вони «близькі до реальних потреб села та умов його життя. Це селянська політика, а не демагогія... це прагнення примирити ворогуючі класи» [12].

Кадети-емігранти давали обережні оцінки. Скажімо, Н. Астров сумнівався у небезпечності діапазону програми П. Врангеля, хоча вважав: «Досвід цікавий. Це кращий взірець надпартійності й розуміння ситуації». Конституційні демократи, що залишилися в Криму, були менш

стриманими: «Тепер, – писав Новгородцев Н. Астрову, – вперше після 27 лютого – якщо не вважати більшовиків – у Росії з'явився уряд (у повному розумінні цього слова, а не лише за назвою). Тут не коливаються, не рефлексують, не змагаються у силі доказів, а просто діють і виконують накази» [13, 340].

Представники правих поглядів, прихильники недоторканності поміщицького землеволодіння вважали, що П. Врангель підійшов до вирішення земельного питання традиційно, відповідно до кадетських та правесерівських програм. Водночас Г. Немирович-Данченко підкреслював, що врангелівське аграрне законодавство ставило аграрне питання у всій його широті. Основні його положення відповідали російському національно-культурному та сільськогосподарському розвитку, а головне – відповідали вимогам політичного моменту. Селянські інтереси були у ньому представлені повною мірою і надійно захищені [14, 46–47]. Скептичнішим у цьому відношенні був князь В. Оболенський – член опозиції у складі Ялтинської та Сімферопольської земельних комісій, автор «особливих думок», які імпонували П. Врангелю. Він висловлював думку про те, що «надмірної лівизни в новому законі не було. Він не був надмірно ні правим, ні лівим, а занадто складним, пристосованим до мирного часу, а не для періоду громадянської війни». На його переконання, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії – спроба «круто повернути кермо політики південноросійської влади в земельному питанні» [15, 20].

Позитивно про аграрне законодавство Уряду Півдня Росії відгукувалися військові. Наприклад, полковник І. Опріц констатував, що безсумнівним позитивом було те, що до проведення аграрної реформи безпосередньо залучалося селянство. До того ж не лише заможне. Крім того, офіцер звертав увагу і на те, що селянство залучалося до державного

життя «у всій своїй повноті, а не через відірвану від нього інтелігенцію» [16, 302 – 303].

Крім хвалебних од, траплялися публікації критичного характеру. Так, один із авторів – М. Г., відзначаючи позитивні риси «Наказу про землю», вказав і на ряд недоліків. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки придбання землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються у напрямку постійного зростання від 20 до 120 тис. руб. за дес. [17].

Не менш критично, щоправда, на еміграції висловлювався з приводу аграрного законодавства Уряду Півдня Росії В. Ілларіонов. Аграрну реформу П. Врангеля він вважав безперспективною з ряду причин. По-перше, селяни не були зацікавлені в її реалізації. По-друге, принцип примусового відчуження великого землеволодіння відштовхнув від влади білого Криму поміщиків – основу соціальної бази Білого руху Півдня Росії. По-третє, селяни не могли повірити в те, що царський генерал віддасть їм поміщицькі землі на вигідніших умовах, ніж більшовики [18, 18 – 19].

Соціалістична преса, яка пильно стежила за ситуацією на контрольованих Російською Армією територіях, по-своєму оцінила врангелівський пакет документів, що стосувався вирішення аграрного питання. Автори вдавалися до аналогій, порівнянь. Такий методологічний прийом можна вважати виправданим лише частково, оскільки він не розглядав врангелівську реформу саму по собі, а крізь призму схожості/подібності, що применшувало її статус як самодостатнього історичного явища, зумовлювало політичну заангажованість суджень. «Що стосується земельної реформи, – зазначала газета «Українське слово», – яку думав

провести Врангель, то вона нічим не різниться від програми, яку висували всякі чорносотенно-хліборобські кола під час панування гетьмана. Насправді вся Врангеліада зводиться до відбудови старої Росії зі всіма її негативними рисами: царська деспотія, поневолення народів і знищення добробуту населення» [19].

Радикальнішими в оцінках були більшовики. У своєму зверненні до незаможних селян України В. Ленін писав: «Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян» [20, 224]. Подібної думки про Головнокомандувача, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії був Й. Сталін. У підготовленому ним заклику до солдат Червоної Армії Південного фронту зазначалося: «Російську революцію зробили робітники і селяни... буржуазії не сподобався подальший розвиток революції... буржуазія закликала на допомогу вірних їй генералів, узагалі всіх колишніх царських холопів. Ті з радістю взяли до справи повернення старих часів...» [21, 46]. Керівництво Радянської України в особі Х. Раковського, зважаючи на зміст аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, вважало, що П. Врангель небезпечніший за поляків [22, 27].

Більшовики пакет законів від 25 травня 1920 р. критикували у цікавій манері. Вони переінакшували зміст статей законів, довільно інтерпретували сутність змін у землеволодінні/землекористуванні, що передбачалися Головнокомандувачем, до «аналізу» залучали вибіркові положення, найуразливіші, на їхню думку, з політичної точки зору. Таким чином у адресатів більшовицьких матеріалів складалося якщо не хибне, то спотворене враження і сприйняття аграрного законодавства влади білого Криму. Наприклад, в одному з таких матеріалів мова велася про те, що П. Врангель віддавав селянам частину землі, яку вони самі в 1917 р. відібрали у поміщика. До того ж ту частину, що не потрібна ні поміщику,

ні врангелівському уряду. За це селяни потрапляли в кабалу до поміщиків на 25 років. У такий спосіб, запевняли автори, захищалися інтереси поміщиків, оскільки останні безкоштовно отримували й землю, яка їм не належала [20, 70 зв.]. Отже, у подібних «аналізах» насправді ніякої критики не було. Мала місце політична кон'юнктура, зумовлена збройним, ідеологічним більшовицько-білогвардійським протистоянням у боротьбі за селян Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній.

Ці тези підхопили й розвинули радянські газети, агітаційні матеріали: «Останній панський виродок – барон Врангель – плазує на нас і своїми хижими руками хоче задушити робітників і селян. Він хоче відібрати... у селян землю..., повернути старі царсько-поміщицькі порядки, запрягти нас... в панське кріпосне ярмо...» [23, 206]. «Беріть свою буржуазію за горлянку, – йшлося в одній з більшовицьких агіток, – встановлюйте свою диктатуру над багатіями» [24, 137].

Привертає увагу ще один факт. Зокрема, крім Уряду Півдня Росії на позиціях захисту інституту приватної власності у 1920 р. стояли й діячі Директорії УНР. Так, на думку Н. Ковальнової, можливість по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи Міністерство земельних справ (далі – МЗС) отримало навесні 1920 р. [25, 142–145] Початок польсько-українського наступу стимулював розроблення нового аграрного закону. Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам.

МЗС, очікуючи остаточного рішення Кабінету Міністрів, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації. Унесення змін до закону 18 січня 1919 р.

стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств. У серпні поточного року до дискусії долучилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадовиці українських військовослужбовців. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення в приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки. З метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом).

Основні положення врангелівського аграрного законодавства узгоджувалися також із практикою вирішення аграрного питання у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Наприклад, 25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи». В його основу, як і у законодавстві П. Врангеля, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало- та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Відповідно до змісту документу, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (60 дес. – С. Корновенко) [26, 20]. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним крупні маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – в державне управління [27, 74]. У такий спосіб, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити площі своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Грецький уряд, як і влада білого Криму, ставку також робив на селян – базову версту державності. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і селянські об'єднання. Для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками [28, 43]. Волосні земельні ради у Північній Таврії та Криму при розподілі земель також, як грецькі власті, брали до уваги якості ґрунту та рівень економічної потужності селянського господарства.

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася аграрна реформа, в основі якої, як і в аграрній реформі уряду Півдня Росії, також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За экс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалося не більше 40 деків (розміри города, близько 0,5 – 0,8 дес. – С. Корновенко). За рахунок цього т. зв. нетрудового землекористування, угідь Національного Банку та монастирів формувався державний земельний фонд. З нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20 %, наділялися такі категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, «їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарям»; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії,

у яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн [29].

Отже, підсумовуючи, констатуємо, що аграрне законодавство П. Врангеля спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі в цілому; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун Урядом Півдня Росії свідчила про те, що він ураховував й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням Головнокомандувача їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство П. Врангеля відповідало реальному стану справ у сільському господарстві Таврійської губернії, відображало інтереси практично всіх категорій селянства; воно було «гнучким», тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу. Основні його положення узгоджувалися з принципами вирішення аграрного питання у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Аграрне законодавство влади білого Криму не суперечило й аграрним інноваційним моделям 1920 р. українських національних урядів, зокрема Директорії УНР.

Для П. Врангеля вирішення аграрного питання було альфою та омегою внутрішньополітичного курсу Уряду Півдня Росії. Задля досягнення цієї мети він не зупинився навіть перед ідеєю відчуження церковно-монастирського та вакуфного землеволодіння.

Аналіз критики на аграрне законодавство Уряду Півдня Росії переконує в тому, що, за незначним винятком, вона не була конструктивною. Здебільшого вмотивовувалася політичною кон'юктурою. Швидше вона відображала погляди авторів відгуків на пакет законів від 25 травня 1920 р., ніж вказувала на реальні «вузькі місця» у ньому. Активне долучення громадських, політичних діячів, військових білого Криму та їхніх опонентів до обговорення аграрного законодавства Уряду Півдня Росії лише підкреслювало важливість порушеної владою білого Криму проблеми.

Джерела та література

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.
3. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. – Т.1. – М., 1992. – 480 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428.
5. Карпенко С. Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
6. Шафир Я. Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сб. ст. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1. – С. 99 – 124.
7. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – ФР. 1668. – Оп. 1. – Спр. 1а.

8. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.
9. Крестьянский путь. – № 14. – 1920.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 324.
11. Значение земельной реформы // Таврический голос. – № 245. – 1920.
12. Гагарин Б. Политика генерала Врангеля / Б. Гагарин // Российская газета. – 14. 12. 1990.
13. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром / Н. Думова. – М.: Наука, 1982. – 416 с.
14. Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле / Г. Немирович-Данченко. – Берлин, 1922. – 119 с.
15. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. – М. – Л.: Государственное издательство, 1928. – 88 с.
16. Оприц И. ЛГВ Казачий полк в годы революции и гражданской войны / И. Оприц. – Париж, 1939. – 366 с.
17. М. Г. Земельный закон / М. Г. // Время. – № 54. – 1920.
18. Илларионов В. К земельному вопросу / В. Илларионов // Двуглавый орел. – Вып. 6. – 1921. – С. 12 – 20.
19. На терені України. В царстві Врангеля // Українське слово. – № 246. – 1920.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 323.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 224.
22. Державний архів Харківської області. – ФР. 203. – Оп. 1. – Спр. 2414.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 269.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 454.
25. Ковальова Н. Пошуки нових шляхів проведення аграрної реформи Директорією УНР (1920 – 1921 рр.) // Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлюк,

- А. Г. Морозов Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси: Ант, 2007. – С. 142 – 145.
26. Имшенецкий Я. Восстановление порядка в деревне / Я. Имшенецкий // Полтавский день. – № 31. – 1919.
27. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х.: Держвидав, 1922. – 107 с.
28. Вовк Т. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. Вовк // Укр. іст. журн. – 1980. – №10. – С. 66 – 74.
29. Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922. – С. 66 – 95.

С. Корновенко

Основные положения врангеливского аграрного законодательства, отношения к ним современников

В статье раскрывается и анализируется содержание аграрного законодательства правительства П. Врангеля. Подается характеристика отношения к нему современников.

«Временное Положение», аграрное законодательство, помещицкое землевладение

S. Kornovenko

Substantive provisions of vrangelivskogo of agrarian legislation, attitude toward them of contemporaries

In the article opens up and analysed maintenance of agrarian legislation of government of P. Vrangelya. Description of attitude toward him of contemporaries is given.

«Temporal Statute», agrarian legislation, squire landownership